

[Σημείωση α): κείμενο που δημοσιεύτηκε σε «Καθημερινή της Κυριακής», μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1996. Πιθανότατα τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου – δεν έχω πλέον εκείνο το φύλλο, και η πρόσβαση στο αρχείο της 'Κ' δεν μοιάζει να είναι εύκολη.

Σημείωση β): Το κείμενο γράφτηκε πριν από 23 χρόνια· η χρήση του όρου 'επιχείρημα' στον τρέχοντα πολιτικό λόγο δεν φαίνεται να έχει αλλάξει πολύ, απόμυθε.]

Παντελής Μπασάκος

Επιχείρημα και ρητορεία στον πολιτικό λόγο

Η χρήση του όρου "επιχείρημα" στον τρέχοντα πολιτικό λόγο έχει κυρίως αξιολογικό χαρακτήρα. Η αξιολόγηση αυτή διατυπώνεται σε αντιδιαστολή προς τη ρητορεία ("εμείς δεν ρητορεύουμε, προσφέρουμε επιχειρήματα") και είναι τυπική -αξιώνει να ισχύει ανεξάρτητα από το περιεχόμενο του λόγου τον οποίο χαρακτηρίζει.

Η σπουδή για την οικειοποίηση της αξίας αυτής διαλύει, στην τρέχουσα χρήση, την όποια περιγραφική αξία του όρου: έτσι είδαμε, στην πρόσφατη προεκλογική περίοδο -αλλά και στη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων- αποτιμήσεις κόστους-οφέλους, υποσχέσεις, πιθανολογήσεις μελλοντικών εξελίξεων, συνθήματα να χαρακτηρίζονται αδιακρίτως όλα "επιχειρήματα".

Πρόχειρα θα μπορούσε να επισημανθεί μια αντίφαση όταν ο (αυτο-) χαρακτηρισμός "επιχείρημα" εκφέρεται σε πλαίσιο ανάπτυξης πολιτικής ρητορείας και συμβάλλει σε αυτήν. Μπορεί επίσης να επισημανθεί κακοπιστία, όταν το ίδιο υποκείμενο, εν προκειμένω ένα πολιτικό κόμμα, στην ίδια περίπτωση κατά την οποία επικαλείται την αξία του επιχειρήματος (προεκλογικός λόγος), χρησιμοποιεί την πλέον κυνική και αυταρχική μορφή ρητορείας, την (πολιτική;) διαφήμιση.

Οι επισημάνσεις αυτές είναι αόριστες, εφόσον είναι συμβατές με τουλάχιστον δύο, αντίθετες μεταξύ τους, θεωρητικές αφετηρίες:

α) την κριτική θέση, κατά την οποία ο πολιτικός λόγος οφείλει να είναι επιχείρημα και η κατάφαση στην αξία του επιχειρήματος είναι κριτικό αίτημα. Στην περίπτωση αυτή οι επισημάνσεις μας μετρούν την απόσταση που χωρίζει το πραγματικό από το δέον. Και

β) την κυνική θέση, κατά την οποία ο πολιτικός λόγος δεν μπορεί, από τη φύση και τη λειτουργία του, να είναι παρά ρητορεία. Στην περίπτωση αυτή η επισημάνση καταλογίζει την "κακοπιστία" της επίκλησης του επιχειρήματος ως

έναν ακόμη τρόπο ρητορικής απάτης, ως ένα ακόμη τέχνασμα για την παραγωγή πειθούς.

Κοινή παραδοχή και για τις δύο αυτές στάσεις μοιάζει να είναι η αυστηρή διχοτόμηση, η αδιαμεσολάβητη αντίθεση μεταξύ επιχειρήματος και ρητορείας. Πώς μπορούμε να σχηματίσουμε την έννοια του επιχειρήματος έτσι ώστε να αντιστοιχεί στην αντιθετική αυτή;

Επιχείρημα: ο σχηματισμός πεποιθήσης

Προτείνουμε, χάριν συντομίας, έναν τρόπο παλιομοδίτικο για να ανταποκριθούμε σε αυτό το ζητούμενο: θα διακινδυνεύσουμε έναν ορισμό του επιχειρήματος και στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε την έννοια σχολιάζοντας ένα προς ένα τα στοιχεία του ορισμού.

Ορισμός: επιχείρημα είναι η προσπάθεια σχηματισμού πεποιθήσεως κατά τρόπο έλλογο.

Προσπάθεια: στο ιδρυτικό κείμενο της θεωρίας του επιχειρήματος, τα Τοπικά του Αριστοτέλη, ο τεχνικός όρος που αντιστοιχεί στην έννοιά μας είναι "διαλεκτικός συλλογισμός". Η λέξη "επιχείρημα", που σε εκείνα τα ελληνικά σήμαινε προσπάθεια, χρησιμοποιείται στα Τοπικά ως χαρακτηρισμός ή ως κοινολεκτικό συνώνυμο του διαλεκτικού συλλογισμού. Ο χαρακτηρισμός πήρε τη θέση του τεχνικού όρου σε μεταγενέστερα κείμενα -των ρητοροδιδασκάλων της ελληνιστικής εποχής και της ύστερης αρχαιότητας- και στην περίπτωση αυτή η υποκατάσταση δεν είναι τυχαία. Ο διαλεκτικός συλλογισμός χαρακτηρίσθηκε προσπάθεια διότι, σε αντίθεση προς τον αποδεικτικό συλλογισμό, αυτός δεν έχει τίποτε το οριστικό: επιλέγει ένα σύστημα προκειμένων ή προϋποθέσεων και με αυτό ως αφετηρία προσπαθεί να ανατρέψει ή να στηρίξει μια θέση· αν δεν το κατορθώσει, ή αν προβλέπει ότι δεν θα το κατορθώσει, είναι μέσα στους κανόνες του διαλεκτικού παιχνιδιού το να διαλέξει μια διαφορετική αφετηρία για μια νέα προσπάθεια.

Προς την έννοια της προσπάθειας είναι συνδεδεμένα δύο εξαιρετικά σημαντικά και αλληλένδετα χαρακτηριστικά του επιχειρήματος, η μερικότητα και το μαχητό. Μερικό είναι πάντα το επιχείρημα εφόσον αυτό "ανήκει" στις εκάστοτε προϋποθέσεις του (για τούτο ο πλήρης χαρακτηρισμός ενός επιχειρήματος περιλαμβάνει πάντα έναν δείκτη καταγωγής, του τύπου "επιχείρημα εκ του τίτλου", "επιχείρημα εκ των συνεπειών", κλπ.).

Ως ουσιαδώς μερικό, ένα επιχείρημα είναι πάντοτε μαχητό. Αν ακολουθήσουμε κατά γράμμα την κυρίαρχη χωρική αναλογία, σύμφωνα προς την οποία το να επιχειρηματολογείς είναι να βλέπεις τα πράγματα από μια σκοπιά, μέσα σε μια προοπτική, τότε, όπως και για κάθε αντικείμενο στον χώρο, για κάθε ζήτημα

υπάρχουν εξ ορισμού πολλές διαφορετικές οπτικές γωνίες, έτσι ώστε αυτό που κερδήθηκε από μια σκοπιά ενδέχεται πάντα να χαθεί από μίαν άλλη.

σχηματισμός πεποίθησης: σημείο αναφοράς για τη διαφοροποίηση επιχειρήματος και ρητορείας στις σχετικές σύγχρονες θεωρίες αποτελεί η καντιανή διάκριση μεταξύ πεποιθήσεως και πειθούς: αν μια παραδοχή είναι έγκυρη για τον καθένα, και δεν απαιτεί, για να είναι έγκυρη, τίποτε παραπάνω από τη λογική ικανότητα του αποδέκτη, τότε είναι πεποίθηση. Αν, αντίθετα, το γεγονός ότι κάποιος αποδέχεται μια θέση δεν είναι έλλογα δικαιολογήσιμο, αλλά απλώς οφείλεται στην ιδιαιτερότητα του αποδέκτη ως συγκεκριμένου υποκειμένου, τότε πρόκειται για πειθώ. (Κριτική του Καθαρού Λόγου, A 820, B 848)

Ως έλλογα όντα, οι εκφέροντες ή οι αποδεχόμενοι το επιχείρημα δεν διαφοροποιούνται. Η αναφορά στον "καθένα" που υπάρχει στην καντιανή διάκριση είναι καταχρηστική: θα αρκούσε η αναφορά στον λόγο. Στην πεποίθηση, δηλαδή στο επιχείρημα, δεν έχει θέση η υποκειμενικότητα ως διαφορά, ως επιμέρους βούληση, ως εγωισμός, ως συμφέρον. Παραδόξως, δεν υπάρχει χώρος για αντιπαλότητα στην έννοια αυτή του επιχειρήματος. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η μερικότητα και το μαχητό του επιχειρήματος, αυτό που το κάνει να χαρακτηρίζεται ως προσπάθεια, δεν εκβάλλει αναγκαία σε αγωνιστική συμπεριφορά, σε επιδίωξη νίκης.

Αν έτσι σχηματίζεται η έννοια του επιχειρήματος ως αξία, και σε αντιδιαστολή προς την απαξία του ρητορεύματος, τότε η κριτική θέση δεν μπορεί να σταθεί, τουλάχιστον με αυτούς τους όρους: Μια τέτοια έννοια επιχειρήματος θα μπορούσε να είναι το ιδεατό πρότυπο του επιστημονικού λόγου, ίσως και του δικανικού, όχι όμως και του πολιτικού, εφόσον δεν μπορούμε να νοήσουμε τον τελευταίο έχοντας κάνει πλήρη αφαίρεση από τα στοιχεία της ετερότητας και της διαφοράς, της υποκειμενικής βούλησης, της αγωνιστικής.

Η ρητορεία: παραγωγή νομιμοποίησης

Δεν θα πρέπει ωστόσο να βιαστούμε να δικαιώσουμε την κυνική θέση, τουλάχιστον προτού να εξετάσουμε και τον άλλο όρο της αντιθετικής, τη ρητορεία. Η εμπλοκή της ρητορείας στην αντιθετική έχει ως συνέπεια να απεικονίζεται αυτή ως απλώς το αρνητικό του ελλόγου. Αν το επιχείρημα είναι προσπάθεια σχηματισμού πεποιθήσεως κατά τρόπο έλλογο, για τη ρητορεία απομένει ο ρόλος της παραγωγής πειθούς, με οποιονδήποτε τρόπο.

Η εικόνα αυτή είναι, κατά τρόπο παραπλανητικό, απλή. Η έκφραση "παραγωγή της πειθούς" είναι μετωνυμία για μια διαδικασία νομιμοποίησης, της οποίας η πειθώ είναι το αποτέλεσμα. Αυτό ισχύει ήδη για τη στοιχειωδέστερη μορφή

ρητορεύματος -τη διαφήμιση. Αναλύουμε τη διαφήμιση σε "κείμενο" και σε διαδικασία εκφοράς του κειμένου. Το κείμενο συνήθως συνίσταται στη σύνδεση της παράστασης του διαφημιζόμενου προς την παράσταση ενός επιθυμητού πράγματος -σύνδεση που επιδιώκει να μεταγγίσει στο διαφημιζόμενο την αξία του επιθυμητού. Η διαδικασία εκφοράς έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την επανάληψη. Δεν είναι ωστόσο η επανάληψη, καθ' εαυτή, που παράγει κατά κάποιον μηχανικό τρόπο την πειθώ. Η επανάληψη είναι δραστική μόνον εφόσον συμβάλλει στο να καταστεί το κείμενο "κοινώς αποδεκτό", όταν δηλαδή, στο ερώτημα "ποιός το λέει" μπορεί να σχηματιστεί η απάντηση "το λέει ο κόσμος". Αυτό το στοιχειώδες ρητόρευμα πείθει, μόνον όταν το υποκείμενο της εκφοράς του μπορεί να ταυτιστεί προς το ισχυρότατο υποκείμενο: κοινή γνώμη.

Διδακτική, όσον αφορά τη συμμετοχή του υποκειμένου της εκφοράς στην παραγωγή της πειθούς, είναι η συζητημένη ανορθόδοξη διαφημιστική τακτική της Benetton. Εδώ, το εμπορικό σήμα, ως υπογραφή, συνδέεται προς παραστάσεις αρνητικές, συχνά αποκρουστικές. Η αρνητική παράσταση, χάρις ακριβώς στο γεγονός ότι διαψεύδει την αναμονή μιας θετικής παράστασης, κερδίζει για το κείμενο που την περιέχει την αξία της "πραγματικότητας" και γι' αυτόν που το εκφέρει το κατηγορήμα "αξιόπιστος" -αυτός που λέει την αλήθεια: η Benetton παράγει αλήθεια, είτε σε γιγαντοαφίσες είτε σε ενδύματα.

Το ρητόρευμα πρέπει να φροντίζει για δυο πράγματα μαζί: να μιλά για το αντικείμενό του και ταυτόχρονα να ιχνογραφεί την εικόνα, τον χαρακτήρα του υποκειμένου που το εκφέρει· η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται από το πόσο καλά θα κάνει το ένα να εργάζεται για το άλλο. Έτσι, σε ρητορεύματα σύνθετα, όπως είναι το πολιτικό ή το δικανικό, η άμεση αποδοχή που ενδέχεται να έχει ένα επιχείρημα ή μια σύνδεση εννοιών εγγράφεται στο ενεργητικό του λέγοντος, συντελεί στον σχηματισμό της αξιοπιστίας του -την οποία αυτός θα χρειαστεί όταν πρόκειται να καταλήξει σε πρόταση που ενδέχεται ούτε άμεσα αποδεκτή να είναι, ούτε ελέγξιμη από το ακροατήριο.

Για όλα τα ζητήματα, γράφει ο Αριστοτέλης στη Ρητορική, εμπιστευόμαστε περισσότερο και γρηγορότερα τους αξιόπιστους και τους νουνεχείς. Ειδικά όμως για ζητήματα όπου δεν έχουμε τη δυνατότητα να κρίνουμε, για τα αμφισβητούμενα, εμπιστευόμαστε μόνον αυτούς. (Ρητορική, 1356a)

Το πείθεσθαι είναι υπακοή: ο ακροατής "ακούει" αυτόν που εμπιστεύεται ως γνώστη των πραγμάτων και νηφάλιο κριτή. Η διαφορά, ωστόσο, του πείθεσθαι της ρητορείας από μια κοινή σχέση ετερονομίας έγκειται στο ότι η αυθεντία στην οποία ο ακροατής καλείται να υπακούσει δεν είναι απλώς δεδομένη ή εκ των προτέρων εξασφαλισμένη, αλλά κερδίζεται μέσα στο (και από το) ρητόρευμα.

Είναι αξιοσημείωτη η εμμονή του Αριστοτέλη στο σημείο αυτό: αναγνωρίζει στον χαρακτήρα (το ήθος) του λέγοντος το κυριότερο μέσον για την παραγωγή

της πειθούς (σχεδόν ως ειπείν κυριωτάτην έχει πίστιν το ήθος), το ορίζει ως διαδικασία (όταν ούτω λεχθή ο λόγος ώστε αξιόπιστον ποιήσαι τον λέγοντα) και επανέρχεται, επιμένοντας πως η επίτευξη του ήθους πρέπει να συμβαίνει "δια του λόγου, αλλά μη δια του προδεδοξάσθαι ποιόν τινά είναι τον λέγοντα". Η διαδικασία επαναλαμβάνεται σε κάθε ένα ρητόρευμα χωριστά: ο λέγων εκτίθεται στην κρίση του ακροατή, προκειμένου να κερδίσει τη νομιμοποίησή του ως αυθεντία -στην οποία ο ακροατής θα υπακούσει, πειθόμενος.

Αν η ρητορεία είναι παραγωγή πειθούς, αυτό οφείλεται στο ότι, κατά κύριον λόγο, είναι διαδικασία παραγωγής νομιμοποίησης. Το πολιτικό κατοικεί ήδη την έννοια της ρητορείας, και αυτό είναι που καθιστά τον αναγωγισμό της κυνικής θέσης μια παράδοξη επιδίωξη: προσπαθεί να απαλλαγεί από το πολιτικό, ανάγοντάς το στη ρητορεία -εκεί όμως συναντά αυτά ακριβώς τα γνωρίσματα του πολιτικού από τα οποία ήθελε να απαλλαγεί.

Η δυνατότητα της κριτικής

Σε μια από τις πρώτες "τέχνες" (ρητορικά υποδείγματα για σχολική χρήση) της ιστορίας της ρητορικής, το Ελένης Εγκώμιον του Γοργία, η έννοια του ήθους διδάσκεται εκ του αποτελέσματος. Ζητούμενο του λόγου είναι η αποκατάσταση της υστεροφημίας της Ωραίας Ελένης. Ο Γοργίας ανταποκρίνεται στο ζητούμενο αυτό κατασκευάζοντας μια λαμπερή συλλογιστική μηχανή και ένα ήθος θεματοφύλακα των αξιών της αλήθειας και του δικαίου. Με την τελική φράση του λόγου, ωστόσο, παρεμφαίνεται το υποκείμενο της εκφοράς του <τίνος> και ταυτόχρονα αφήνεται το ήθος του μετέωρο: "Εβουλήθην γράψαι τον λόγον Ελένης μεν εγκώμιον, εμόν δε παίγνιον".

Ο Γοργίας διδάσκει την έννοια του ήθους αποσύροντάς το την τελευταία στιγμή -δείχνοντας δηλαδή, δια της απουσίας του, τη σημασία που είχε για την επίτευξη του ρητορικού αποτελέσματος.

Μαζί με την ίδρυση της τέχνης ιχνογραφείται έτσι και η κριτική της δυνατότητα. Κριτικό είναι το (πολιτικό) ρητόρευμα που θέτει το ήθος του εντός παρενθέσεων -που αναιρεί τον δογματισμό της εντολής και αναδεικνύει τη διαδικασία της νομιμοποίησης ως, τρόπον τινά, ένα πείραμα: κυριολεκτικά μια απόπειρα, μια προσπάθεια, ένα επιχείρημα. Επιχείρημα μπορεί να γίνει το (πολιτικό) ρητόρευμα μόνον εφόσον κατορθώσει, κατά τρόπον σχεδόν παράδοξο, να κρατηθεί πάνω στη λεπτή γραμμή που σχηματίζεται από την εν ταυτώ παραγωγή και ακύρωση του ήθους του.